

Б. ТОМЧУК

НОТАТКИ ПРО ПЕТРА МИХАЙЛОВИЧА ТОМЧУКА: БАТЬКА І НАУКОВЦЯ

Я вперше пишу про батька. Я не письменник і в роботі не маю потреби в написанні великих текстів. За відносно короткий проміжок часу між ідеєю колег про публікацію і терміном, коли потрібно мати вже готовий рукопис, важко описати людину. Я спробував зібрати свої спогади про батька й історії, з ним пов'язані чи якими він деколи ділився. Людський мозок має тенденцію зберігати те, що вразило: світлі й темні моменти життя.

Ключові слова: Петро Томчук, Інститут фізики.

Дитинство

Батько народився в жовтні-грудні 1933 року в селі, яке на момент народження було розташоване майже на кордоні між Польщею й Україною. Така неточність у датах пов'язана з досить широко розповсюдженою в ті часи в селах традицією нести народжених дітей до церкви для реєстрації не зразу, а через певний час. Для дітей, народжених наприкінці року, майже завжди реєстрацію відкладала до початку наступного, щоб у записі про народження фігурував наступний рік. Десь читав, що буцімто це давало більше часу до того, як вже дорослого хлопця могли забрати в рекрути. Ніхто, ні мама батька, ні його брат чи сестра не пам'ятали точної дати народження – можливо, що батько дожив до свого 91-річчя.

Село було старовинне, засноване в XV–XVI сторіччі, досить велике й багате, у селі була кам'яна церква, панський палац, залишки захисних валів і підземних ходів часів княжої Тереховлі. На дитинство батька припало приєднання Західної України до СРСР, Друга світова війна, післявоєнний Голодомор, репресії, колективізація. Дуже багато селян просто не вижили. У ті часи батько був малим і тому навіть страшні події сприймав через призму дитячого погляду на світ.

Ближче до кінця союзу і в перші роки незалежної України ми часто їздили в рідне село батька.

Цитування: Томчук Б. Нотатки про Петра Михайловича Томчука: батька і науковця. *Укр. фіз. журн.* 70, № 10, 643 (2025).

© Видавець ВД “Академперіодика” НАН України, 2025. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

ISSN 0372-400X. *Укр. фіз. журн.* 2025. Т. 70, № 10

Зазвичай, це траплялось на свята (Різдво, Великдень, Зелені свята та інші). Не можна було не обійти всіх родичів, сусідів, знайомих і друзів. За столом переважно згадували спільні події з дитинства. Багато з них не можна оцінити, не знаючи конкретних людей чи місць. Мої спогади про розмови тих часів дещо фрагментарні, але кожен з них про те, що по своєму мене вразило і запам'яталося, адже відкривало різні аспекти середовища, в якому ріс батько:

- Батько якось згадував, як він ще геть малим ховався з іншими дітьми в полі, бо повз їхали тоді ще польські шляхтичі Городиські до свого палацу.

- Біля рідного дому, просто за городом, починався великий ставок (близько кілометра в довжину), батько завжди гарно плавав.

- У дитинстві всі ходили до церкви. Один з кліриків, що збирав гроші в кінці служби, мав тонзуру, і діти, що стояли на верхах, все намагалися в неї поцілити копійками, тому клірик ходив, поглядаючи догори.

- Якось під час війни до їхньої хати прийшли ковпаківці і просили дати їсти. Часи були голодні, але село тоді певною мірою спеціалізувалося на виготовленні олії (соняшникової й конопляної). Тому мама батька поставила на стіл миску олії і хліб. А вони наїлися без міри. Односельці згодом розповідали, як ті ковпаківці рухались через ліс в бік райцентру: один з цих ковпаківців вів коней по дорозі, а всі інші пересувалися кущами. Але, слава Богу, обійшлося без наслідків. Розповідали, що в районі було кілька подібних історій зі страшним кінцем.

- Батько часто згадував про голод. Згадував, наприклад, як усі в сім'ї вже почали пухнути від го-

лоду, і тільки поява перших ягід і грибів врятувала їх від смерті.

- За тих часів школа була в сусідньому місті. Багато років за будь-якої погоди батько ходив до школи через ліс у сусіднє місто (приблизно 7 кілометрів в один бік).

- Мій дід був майстром, ймовірно, по дереву. Батько пам'ятає, що у них було багато акуратно розвішаних і розкладених інструментів. Їх можна було брати, але було важливо, щоб кожен потім повернути на своє місце. Звичка до порядку в нього збереглася на все життя.

- У сім'ї переповідали про валізу з книгами, яку чи то мій дід, чи то прадід сховали в часи революційних пертурбацій. Вони загинули, не встигнувши розповісти, де була схованка. Валізу так і не знайшли, і, певно, й зараз вона десь там лежить.

- У селі ходила легенда, що під старовинними липами на алеї перед церквою закопано послання ще часів козацьких повстань. Алею знищили важкою технікою в останні роки існування СРСР, але я її встиг запам'ятати.

У своїх спогадах батько, не приховуючи, розповідав про певні небезпечні дурниці зі свого дитинства, які стали мені прикладом того, що не варто робити:

- Під час війни біля села пустили під укіс бронепойзд. У болотистій місцині, куди він перевернувся, згодом роками дітлахи з села знаходили патрони, снаряди, міни. Один з його товаришів дитинства втратив палець через ігри з ними. Про себе батько розповідав, як якось не вдавалось розпалити плити вдома й він приніс і висипав на дрова шапку порошу. Слава Богу, від підпаленого порошу лише злетіли в повітря всі глечики, а ніяких інших збитків завдано не було.

- А ще якось батько вилив зі свинцю булаву (була така чи то розвага, чи то мода серед хлопців села). Форму для булави він зробив з товстого паперу, але папір все одно прогорів. Розплавлений свинець потрапив на ногу, спричинивши сильний опік. Десь пів року рана не загоювалась, а слід на шкірі залишився на все життя.

Пригадую геть дрібну історію, але вона мені запала в пам'ять. Як я казав, батько ходив до школи в сусіднє місто, і часто це було з товаришем. В останньому класі (чи в якомусь зі старших) цей товариш курих цигарки. Звичайно, купити чи дістати їх він не міг і тому часто шукав недопалки.

Якось, коли вони йшли тим містом з товаришем, батько помітив великий недопалок і каже товаришу: "Дивись, який бичок". Так сталось, що поряд з недопалком сидів місцевий жebraк, який прийняв цю фразу на свою адресу і почав голосно обурюватись, тож хлопці мусили швидко піти звідти, бо пояснити щось було неможливо.

Студентство

Про студентські роки в Чернівецькому університеті батько згадував трохи менше – було менше нагод. Післявоєнні роки були голодні. Батько розповідав про студентське життя, навчання, кумедні ситуації. Спільне, як на мене, у багатьох цих спогадах – це те, що мало хто, а може і ніхто, не сприймав будівництво комунізму дійсно серйозно:

- Якось на лекції з наукового комунізму з викладача почали сповзати штани. Продовжуючи лекцію, викладач засовував руки в кишені і, крутячи торсом, намагався непомітно їх підтягнути вище – ніби нічого особливого. Але була специфіка: в цей момент лектор розповідав про "революційну ситуацію", яку Ленін сформулював як "низи не хочуть (жити як раніше), а верхи не можуть (керувати як раніше)". Пояснення, що прозвучали синхронно з рухами тіла викладача, – ідеально проілюстрували проблему і дали змогу запам'ятати визначення не тільки батькові, але й мені.

- Традиційним усним чи додатковим питанням на екзаменах, на кшталт того самого наукового комунізму, було: "Яке рішення прийняв Н-ний з'їзд у питанні ХХХ?". З аудиторії студенти підказували своєму однокурснику, який стояв біля дошки, розводячи та зводячи руки, а потім опускаючи їх та піднімаючи. Річ у тім, що всі рішення того з'їзду (а може і інших з'їздів), по-російськи лунали як "расширять... і углубить...".

- Регулярно в гуртожитку кімнатами ходили активісти і перевіряли, серед іншого, політичне оформлення кімнат. До кімнати, в якій мешкав батько, виникла претензія щодо недостатнього політичного контексту. Батьків сусід пішов, купив фото всіх членів політбюро і розвісив на стінах. Під час наступного контролю комісія сказала, що це забагато і треба частину прибрати, на що сусід сказав, що йому всі вони подобаються і нехай комісія сама скаже, які з членів політбюро їй не по-

добаються. Питання політичного оформлення було вирішено, і їхню кімнату більше ніколи такими питаннями не турбували.

• Були і просто кумедні моменти: студенти любили зібратись гуртом десь у центрі міста і дивитися вгору. Перехожі починали теж видивлятися, що там робиться. Студенти потроху відходили, а натовп ще довго продовжував дивитися.

Одним із останніх спогадів про університет був літній військовий табір, де студенти опановували військову професію. Такі табори – потужне джерело кумедних історій. Загалом муштра оминула батька, бо він мав великі ноги, саме такого розміру, як у полковника, і його чоботи полковник одразу ж експропріював. Ставати до строю чи марширувати в хатніх капцях ніхто, звичайно, не вимагав.

У цьому ж таборі був ще один кумедний випадок. Під час стрільб з гаубиці батька поставити стежити за відкатом: окрема людина слідкує, як гармата відходить і повертається на місце після кожного пострілу й голосно оголошує: “Откат нормальний”. Світило сонечко, батько стояв на колінах, пригнувши голову до землі, і, затиснувши руками вуха, після кожного “бух” кричав: “Откат нормальний”. До них підійшла комісія на чолі з генералом, побачила цю картину, і все могло погано закінчитись, але комісія просто зареготала услід за генералом – генерал мав нормальне почуття гумору.

У якийсь з моментів навчання, студенти університету мали отримувати педагогічний стаж для чого проводили заняття в школах. Один із таких уроків був “відкритий” – були присутні не лише звичайний вчитель, а також інші вчителі і хтось з дирекції школи. Як згадує батько, на тому уроці він розповідав про інерцію, масу і пов’язані з ними явища. Для ілюстрації в школі використовували гиру прив’язану до мотузки, яку підіймали за мотузку або повільно, або різко сіпнувши. Батько пояснив саме явище, пояснив що він зробить в процесі демонстрації, описав як, де і чому має порватись мотузка. Мотузка була гнила, багато разів зв’язана, і демонстрація дала прямо протилежний очікуваному результат. Стався класичний візит-ефект. Діти веселились, вчителі сунулись, а батько, чи то жартуючи, чи насправду, казав що він тоді зрозумів, що йому теоретична фізика подобається більше експериментальної.

Аспірантура, початок наукової діяльності

Після закінчення з відзнакою університету в 1957 році батько шукав можливість поступити в аспірантуру. Місце батько шукав у Києві і Харкові. Здається, він навіть встиг здати теоремінимум у Ландау/Лівшиця, але батька обікрали, і не було грошей, щоб жити у Харкові і чекати кілька тижнів на офіційну відповідь – через такі несподіванки може радикально змінитися життя людини. Батько поїхав до Києва і вступив до аспірантури за спеціальністю “теоретична фізика” в Інститут фізики УРСР (нині – НАН України), де і пропрацював усе життя. Колеги, певно, можуть розповісти точніше цю історію.

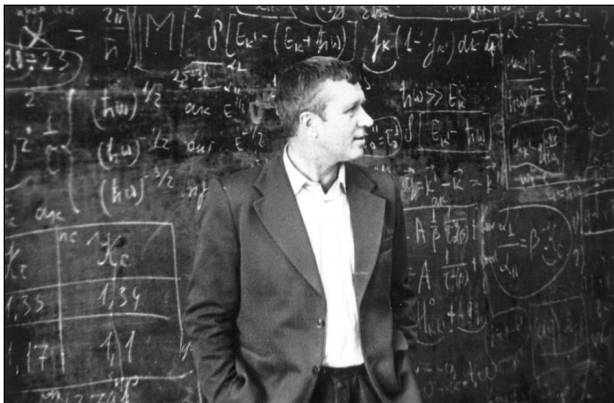
Мені небагато відомо про життя тих часів. Чув розповіді про життя в гуртожитку (будівля досі збереглася), якісь людські стосунки, семінари, традиційні ігри у волейбол під час обідньої перерви.

1. Київський лист

Про одну з історій тих часів я дізнався вже в кінці 80-х від однокласника, який почув її на радіо “Свобода”: виявляється батько був одним з підписантів листа-протесту 139-ти (так званого Київського

Під час навчання в аспірантурі, 1959 р. Верхній ряд (зліва направо): І.М. Дикман, Е.І. Толпиго, К.Б. Толпиго, І.Г. Заславська, Ю.І. Горкун, С.І. Пекар та ін.; нижній ряд (справа наліво): Е.І. Рашба, Б.Є. Цеквава, П.М. Томчук, О.А. Демиденко, Д.І. Абакаров та ін. Фото люб’язно надано Андрієм Олексійовичем Демиденком, сином О.А. Демиденка (сидить поряд з П.М. Томчуком ліворуч) і З.О. Демиденко (друга ліворуч у нижньому ряду)

Петро Михайлович Томчук, 1972 р.

Петро Михайлович з дружиною Леонідою Василівною та сином Богданом, 1978 р.

листа). У 1968 році було відправлено громадського листа на ім'я Брежнєва, Косигіна і Підгірного на захист жертв політичних репресій. У листі особливо наголошувалося на несправедливості суду над В'ячеславом Чорноволом. Підписанти листа закликали радянське керівництво прислухатись до людей, яких пізніше назвали першими радянськими дисидентами. Лист було відправлено в епоху введення радянських військ у Чехію і на фоні посилення боротьби з дисидентським рухом. Серед підписантів було чимало колег, яких мені довелося згодом зустрічати: Бондар, Сарбей, Ситенко і багато інших. ЦК, звичайно, спустило лист на місце (і в інститут), щоб розібралися з порушниками спокою. Батько якось з усмішкою розповідав, що його десь в коридорі зустрів, здається, директор і покликав з собою на засідання "пісочити" підписантів, але він відмовився, сказавши: "Я теж цей лист підписав".

646

60-ті – початок 70-х років

Я мало що знаю про 60-ті – початок 70-х. Чув чимало розмов, називали імена, але ім'я без обличчя погано зберігається в моїй пам'яті. Маю лише туманне відчуття, що то були часи величезних зрушень у науці, яскравого ентузіазму, прогресу. Десь у ті часи батько одружився з моєю матір'ю – теж вченою-фізиком з Інституту ядерних досліджень, з'явився я. У кінці 70-х ми перебралися з "гостинки" на "Салюті" в нову квартиру на вулиці Ломоносова (нині – Юлії Здановської), де батько жив і працював до кінця життя.

Активне життя і спорт

Важко сказати, чи це пов'язано з природною схильністю чи звичкою, що розвинулася з часом, – батько завжди підтримував гарну фізичну форму. Життя в селі з дитинства природно стимулює фізичний розвиток, але дитинство батька було в певному сенсі екстремальним. Все життя, скільки я пам'ятаю, крім, певно, останніх років 15, батько кожен день бігав зранку підтющем 5–7 кілометрів навколо Голосіївських озер. Потім йшов на роботу теж дуже часто пішки (4 кілометри в один бік з досить великим перепадом висот). Також він займався йогою: стояв на голові, втягував живіт. Навіть коли батькові було вже ближче до 80 років, він кілька разів на тиждень робив стійку на голові. На роботі багато колег і він в обідню перерву грали у волейбол.

З розповідей про ті часи, життя в інституті вирувало і вдень, і вночі: люди постійно приходили і йшли, щось обговорювали, пили каву, грали в шахи, рахували – рух був постійний. У нас удома досі лежить шахова дошка з дарчим написом, який стверджує, що батько – чемпіон інституту з бліц (з підписами і печаткою).

Кінець 70-х–початок 80-х

Це були тяжкі часи для батька. У моєї мами виявили незрозумілу хворобу (вона тимчасово втратила зір, віднімалися кінцівки) – зрештою встановили діагноз – розсіяний склероз. Досить довго мама лежала в різних лікарнях. В якийсь момент склалося так, що в лікарні була і мама, і я лежав в іншій лікарні на плановій операції, а батько бігав між нами. У цей час у батька загнойвся палець, стан якого погіршувався щодня, кілька разів його

знеболювали і чистили майже до кістки, але дійшло до того, що зібрався консиліум і постановив ампутувати палець. Батько навіть вже погодився, але через те, що ми були по лікарнях, операцію відклали на декілька днів, і за цей час палець почав загоюватися – організм впорався з інфекцією.

Батько-одинак

Мама не змогла побороти хворобу. На прохання моєї бабусі її поховали в рідному селі на Рівненщині. З моїх дитячих спогадів бабуся прожила з нами після смерті мами ще, певно, пів року. Постійно ходила по хаті і причитала: “На кого ж ти нас покинула?..”. Тяжкі спогади.

Ймовірно, у ті часи батько, мені здається, у відповідь на життєві негаразди ввів собі сурову дисципліну:

- Будив мене зранку і вів до школи.
- По можливості пробігав своїх 7 км і приймав душ. Коли можливо, йшов пішки 4 км на роботу (і ввечері стільки ж додому).
- Увечері забирав мене з школи (для дітей, у кого працювали батьки, була можливість лишатись у школі після уроків і робити домашні завдання).
- Готував вечерю. Дуже часто приносив мені деталі якого-небудь списаного приладу, і я весь вечір розбирав її в коридорі – це мене захоплювало, а він міг спокійно зайнятись приготуванням їжі.
- Після вечірнього мультика ми лягали і, поки я не вмів читати, він кожен день читав мені на ніч книги. Спочатку дитячі, а потім і дуже швидко Жуль-Верна, Дюма, Конан Дойля...
- Ми засинали (я так думав), але пізніше дізнався, що кожен день батько вставав і працював ще декілька годин в кабінеті вдома. Взагалі, я добре спав, але все ж деколи прокидався, щоб сходити в туалет, і пам’ятаю спину схиленого над столом батька, освітленого тільки настільною лампою, а також шурхіт пера по паперу, під який я засинав. Практично до 90-х батько писав чи рахував звичайною ручкою з пером (вмочуючи в чорнильницю – як колись у школі).

Робота не припинялась ніколи: дуже часто на вихідні до батька приходили колеги. Часто бували Богдан Лев, Євген Білоцький. Насправді підозрюю, що бували практично всі – хтось частіше, хтось рідше. Відбувалось все досить домашньому: робота, обговорення, перерва на ка-

Колектив, який отримав Державну премію у 1986 р. Верхній ряд (зліва направо): Ю.Ф. Комник, С.О. Непійко, П.М. Томчук, Р.Д. Федорович, нижній ряд (зліва направо): О.Г. Сарбей, Г.А. Катрич, П.Г. Борзяк

ву, ще робота, декілька партій в шахи – “на дорогу” – з любителями шахів.

Дуже часто, якщо не було запланованих зустрічей, на вихідні ми їздили в наукову книгарню на перетині вулиць Михайла Коцюбинського і Богдана Хмельницького – вже тоді батько зібрав у себе в домашньому кабінеті досить пристойну наукову бібліотеку.

Інтенсивна праця не лишилась непоміченою – у 1986 році батько став лауреатом Державної премії в галузі науки і техніки. Про цю нагороду і багато інших я дізнався набагато пізніше – батькові не було властиво хвалитись і я дізнавався про нагороди швидше випадково. Коли батько отримував премію я був далеко через Чорнобильську катастрофу.

Чорнобильська катастрофа

Про Чорнобильську катастрофу батько дізнався в ніч події. Фізики – одні з небагатьох людей, що одразу зрозуміли потенційні ризики і масштаб проблеми. У ніч катастрофи ми з класом були в поході і попали під дощ. Коли я повернувся в неділю, батько забрав всю одягу і відправив мене митися, а сам, як я потім дізнався, перевіряв речі на радіоактивність. З понеділка я в школу не пішов і пам’ятаю, як було дивно: у дворі нашого “академічного” будинку не було нікого, а в сусідніх тривало звичайне життя.

Через тиждень ми виїхали до рідного села батька. Там теж був момент, про важливість якого я дізнався через роки. Влада розіслала по всіх районах директиву про санітарний контроль приїжджих. Нас викликали до районної лікарні і щось там довго міряли дозиметром, а потім відпустили. Як через роки розповів батько, – прилад зашкалювало. Спеціалісти виїхали в поле і впевнились, що це просто прилад не працює.

Ця катастрофа суттєво змінила життя: пів року я навчався в райцентрі на батьківщині батька, а після повернення з'явилась нова рутинна, що захищала нас від ризиків радіоактивного забруднення – роками, декілька разів на тиждень ми ходили за джерельною водою для пиття і приготування їжі, принаймні раз на тиждень прибирали скрізь пилососом, кожен день або через день батько витирив пилюку мокрою ганчіркою.

Відрядження

Крім вже написаних спогадів про ті роки, засіли в пам'яті мої переживання, пов'язані з відрядженнями батька на конференції чи захисти. Мені завжди було трохи тривожно в його відсутність. З його розповідей, поїздки були частим джерелом пригод. Як я писав, ще під час пошуку аспірантури його обікрали. Набагато пізніше на одній з конференцій він віддав свій квиток на літак старшому і солідному колезі, якому треба було терміново повернутись до Києва, а сам мав повернутись наступного дня. Все пішло шкереберть: квитка чи не було зовсім чи не було на ту дату, тож за батька домовились, що він полетить якимось технічним рейсом. Усіх деталей не пам'ятаю, але були проблеми з рейсом, погодою, батько, щоб дістатись додому, облітав декілька міст, і в кожному з них було незрозуміло, коли і як все вирішиться. Були в цих поїздках і східний колорит, і землетруси, і засипані снігом перевали, і 40-градусна духота.

Ближче до кінця 80-х вчених почали потроху випускати спочатку в соціалістичні країни, а потім і на Захід. Поїздки на конференції до Польщі, Чехії, Німеччини пройшли без особливих пригод. З дитинства батько знав польську мову, в Чехії тоді ще багато хто розумів російську, у школі він вчив німецьку, тож принаймні була можливість зорієнтуватись чи щось запитати.

Якось батько був на прийомі вдома у свого німецького колеги. Всі вже розійшлись групами, щось

обговорювали. Батько сидів у кріслі, а на іншому кінці кімнати сиділа киця, така вся по-німецьки солідна, зі стрічкою на шиї. Аж раптом батько каже: “Дойче каца кам цу хір” (“Німецька кицю, іди сюди”). Киця встала й дуже поважно пішла до нього через всю кімнату – це викликало сміх і пожвавлення у всієї публіки.

Іншого разу, в кінці 80-х, перебуваючи на конференції, батько зайшов у магазин в центрі Монреалу, де зустрів сусіда з нашого поверху. Тоді такі поїздки були дуже рідкісні, і зустрітися з сусідом фактично на іншому боці планети здавалося майже неймовірно.

Одного разу, поспішаючи на літак, здається, до Тбілісі, батько помилково взяв у шухляді мій паспорт. Це не помітив ні він, ні міліціонери, ні стюардеса хоча фото було геть не схоже (у мене була величезна шапка з волосся на голові). Батько нормально долетів, і тільки під час поселення до готелю помітив помилку. У ті часи траплялись захоплення літаків. Недавно був такий випадок, поряд кордон з Туреччиною – батько вирішив не ризикувати. Один з організаторів конференції підвів його до начальника аеропорту, де батько розповів свою історію. Як і можна було уявити, колоритний грузин сказав: “Ну что ж ты так дарагой?” – і видав свій дозвіл.

Кінець 80-х–90-ті

Часи пертурбацій, сподівань. Початок перебудови, відкриття закритих архівів, поява рухів за незалежність, розпад союзу – в житті наукової інтелігенції з'явилися нові можливості: науковці активно цікавилися історією України, закритими архівами. Домашня бібліотека поповнилась сучасними книгами про історію України, спогадами дисидентів.

Цікавий момент – на фоні невпевненості в майбутньому й економічних ускладнень розцвіла езотерика. Згадую декілька таких моментів з розповідей батька:

- В інститут приїхали на семінар москвичі. І батько розповідав, як буквально через 10–20 хвилин після початку семінару з актового залу почали виходити фізики-теоретики після слів про торсійні поля та безенергетичну взаємодію – їм просто було важко навіть слухати такі дурниці.

- Іншого разу якийсь ентузіаст написав і видав (ймовірно, своїм коштом) книгу з квантової медицини і подарував Патону. Патон її віддав директо-

Вручення Державної премії України, 1995 р. Зліва направо: П.М. Томчук, М.К. Шейкман, Б.Є. Патон, Н.Б. Лук'янчинова, Л.Д. Кучма, Т.В. Торчинська та ін.

ру Інституту фізики, а вже той передав батькові на неофіційну рецензію. Існує певний тип науковців, які полюбляють переписати якесь відоме явище у своїх особливих термінах і позначеннях. Ця книга була прикладом екстремального прояву таких явищ.

Досить регулярно, і у 2000-х також, батько отримувал листи від людей, які були переконані, що вони виявили порушення певних фундаментальних законів фізики. Такі феномени були переважно спричинені незрозумінням природи явища чи меж вживаності (закритість системи, статистична природа закону тощо).

У 90-х тривала активна наукова робота, батько отримав другу Державну премію, тепер вже незалежної України, а пізніше і звання "Заслуженого діяча науки і техніки". Додалось адміністративної роботи: батько очолював експертну раду ВАКу, досить регулярно відбувались засідання, і він повертався додому пізно.

Кінець 90-х–2000-ні

Так склалось, що з середини 90-х я займався наукою, а потім працював за кордоном. Моє певне узагальнене відчуття тих часів – боротьба науки за виживання. Фінансування було нестабільне, багато часу забирали адміністративні обов'язки (боротьба за гранти, довгострокові відрядження співробітників). Певним чином мій відхід від науки теж був спричинений однією з таких криз: США і Японія вийшли з проєкту ITER (як пізніше виявилось, просто поставили на паузу й частково переглянули), тож перспективи наукової діяльності стали дуже складні і багато колег шукали нову тематику. Мені здається, що батько турбувався через те, що я пішов з науки, в яку прийшов натхненний його прикладом. Спочатку ситуація, зокрема і мені, здавалась тимчасовою, але пізніше рутинна й ситуація в науці перемогли. Точно знаю, що батько дуже переживав щоразу, коли з інституту

Батько і син, у кабінеті Петра Михайловича, 2004 р.

Петро Михайлович у себе в кабінеті, 2006 р.

йшов аспірант чи колега. В останні роки таке траплялось здебільшого через те, що стипендії не вистачало на життя, а паралельна робота забирала весь час.

З роками у відділі й загалом в інституті склались певні традиції – спільно відзначали дні народження і свята у відділі чи в бібліотеці. Мені завжди імпонувало відчуття людяних відносин і

У селі на Тернопільщині, 2008 р.

взаємної підтримки в інституті й загалом в академічному середовищі.

Про ставлення до життя і смерті

Ми завжди були удвох, і, думаю, батько відчував мій страх втратити найближчу людину. Ми якимось завжди оминали тему смерті. Певним контрастом були наші поїздки до села, де ставлення до життя і смерті було більш нейтральне. Під час відвідин обмін новинами значною мірою зводився до обговорення того, хто помер і від чого, і, слава Богу, хто одружився чи народився.

У селі старші люди часто любили стояти біля парканів чи сидіти на лавці і обмінюватись декількома фразами з кожним, хто проходив. Батько декілька разів згадував про таку бабусю, що стояла у себе в дворі біля паркану, а після обміну такими новинами, чи то коли питали про здоров'я, казала йому: "Синку, так має ж щось замучити...". Ця фраза запам'яталась, і ми її не раз згадували.

Як мені відомо, батько тричі за життя був дійсно однією ногою в могилі. Уперше – коли ще малий пережив голод. Це його змінило на все життя: завжди дуже ретельно стежив, щоб не зіпсувались продукти, і ніколи не викидав їжу.

Щоб розповісти про інший випадок, потрібно згадати про ставлення батька до медицини. Він завжди був прихильником мінімального медичного втручання. Казав, що не можна переводити організм на ручне управління. Коли йому приписували якесь лікування, він досить швидко від нього

Фото з колегами і учнями, 75-річчя Петра Михайловича, 2009 р. Зліва направо: С.С. Рожков, Б.І. Лев, К.В. Усенко, А.О. Снарський, М.І. Григорчук, П.М. Горлей, О.О. Чумак, П.М. Томчук, В.М. Бондар, В.М. Горшков, В.А. Шендеровський, О.Є. Левшин, О.В. Кондрачук; сидить – А.І. Щедрін

У вестибюлі на третьому поверсі Інституту фізики поруч з кабінетом Петра Михайловича, разом зі співробітниками відділу теоретичної фізики, 2018 р. Зліва направо: Є.В. Столяров, А.М. Соколов, В.М. Старков, І.С. Ганджа, П.М. Томчук, О.О. Чумак, В.А. Шендеровський, О.В. Полевцька, І.Л. Базик, С.Б. Чернишук, Ю.В. Седлецький, В.В. Гоженко, В.М. Пергаменщик

відмовлявся, бо воно, радше шкодило йому, ніж допомагало. Батько все життя, точніше, принаймні останні 40 років, прожив з мерехтливою аритмією, що, можливо, пояснює такий ефект фармацевтики у його випадку. Якись відхилення чи хвороби він намагався лікувати народними методами. Наприклад, проблеми тиску регулював прогулянками і кавою, шкребе у горлі – ложка меду чи крапля коньяку... Через такий підхід до лікарів він звертався лише у особливих випадках. На початку 2000-х, весною, батько захворів, певно, на грип, відчував себе дуже слабким (важко було піднятися навіть декілька сходинок до ліфта), тому вирішив з'їздити до лікарні у Феофанії, куди був приписаний як член-кореспондент НАН. Батька оглянули і відправили додому, але в коридорі лікарні він знепритомнів. На щастя, реанімаційна бригада була поруч і його врятували. У батька виявили сильну анемію, призначили лікування, і поступово він повернувся до нормального життя, але хвороба лишилася з ним назавжди.

Останній випадок стався років п'ятнадцять тому. Неможливо встановити всі обставини, але, повертаючись додому, батько чи то оступився, чи то йому запаморочилось у голові – він упав на спіральних сходах центрального корпусу інституту. Хоч часи були скрутні (4- чи 3-денний робочий тиждень, і людей в інституті мало), однак батька швидко знайшли і терміново влаштували у Феофанію з величезною гематомою на голові, розтрощеним щент плечем, і на фоні анемії. Пам'ятаю, лікар мене попереджав: “Ви ж розумієте: вік, стан, операцію може не пережити”. Але батько був впевнений – потрібно різати. 6 тижнів у лікарні, штучний суглоб, тривала реабілітація, але батько повернувся до практично нормального життя.

Хочеться підкреслити роль колег: допомагали і супроводжували, відвідували, приносили речі і продукти. Як я пам'ятаю, Стас Чернишук, який знайшов батька в інституті після падіння, не залишав його, поки батька не влаштували в стаціонарі.

Ковід, війна

Ковід наробив багато шкоди. Батько підозрював, що він і багато колег в інституті перехворіли на ковід. Більшість колег і батько відчували те, що на-

зивають постковідний синдром (втома, болі). Батькові і колегам довелося швидко пристосовуватись до дистанційної роботи. На щасті, я міг йому допомогти хоча б у комп'ютерних питаннях. Ми щоденно спілкувалися через інтернет. Через ковідні обмеження (неможливості відвідати лікаря), ближче до кінця пандемії у батька дуже погіршився зір. Лікарі нічого зробити не змогли. Батько не здавався, готував статті з колегами за вже зробленими розрахунками, розвивали нові ідеї. Майже без перерви за одним лихом прийшло інше – повномасштабна війна.

Скільки пам'ятаю батька, він позитивно ставився до життя, майже завжди на обличчі була легка усмішка. І навіть в останні роки, під час війни і коли здоров'я почало погіршуватися, казав мені: “Має сенс жити, поки цікаво жити”. Він стежив за подіями у світі і науці, до останнього долучався до онлайн-семінарів, нарад, брав участь у голосуваннях під час вчених рад.

В останні тижні/місяці життя тривожився за мене, за те, що не владнав наші справи. Як наслідок інсульту, останні місяці життя були складнішими. У спокійніші моменти він хотів повернутись додому. Якось, коли медсестра-доглядальниця, як завжди ввічливо і спокійно нагадала: “Петре Михайловичу, ви ж удома, у себе в кабінеті...”, – батько уточнив: “У село”. Тепер він там і спочиває...

Щиро дякую усій родині, друзям, учням, колегам, знайомим, що були з ним поряд у ці складні часи.

Одержано 21.07.25

В. Томчук

NOTES ON PETRO MYKHAILOVYCH
TOMCHUK: FATHER AND SCIENTIST

This is the first time, I am writing about my father. I am not a writer, and I do not need to write long texts. In the relatively short time between colleagues' idea of publication and the deadline when you need to have a finished manuscript, it is difficult to describe a person. I tried to collect my memories of my father and the stories, either associated with him or that he sometimes shared. The human brain tends to retain what impresses it, namely, the bright and dark moments of life.

Keywords: Petro Tomchuk, the Institute of Physics.